

## Retorika ng Luksa

Paano nga ba magluksa? Mayroon bang formula? Gaano karami ang dapat pumatak na luha, bago mo masabing solve na ako. Ok na. Move on na. Dapat ba pagkatapos ng pa-siyam o 40-days? Pagkababang-luksa, makalipas ang isang taon? O pwedeng after 5 minutes.

Ito ang mga tanong na paikot-ikot sa isip ko ng mga nakaraang araw. Di ko tiyak. Di ko alam ang sagot. Kaya nga marahil kinailangan ko ng tutor nuong panahong namatay ang tatay ko, pinsan, tiyo, lolo at dalawang kaibigang tinaon-taon ang pagpanaw. Napapanahon ang muling pagtatanong dahil ang kaibigan kong nagturo sa akin kung paano daw tamang magluksa ang siya kong kasalukuyang ipinagluluksa. Ngayon nasasalikod ng utak ko ang mga tanong na ito. Paminsan-minsan natutulala. Napapabuntong-hininga. Napapatingin sa malayo. Tapos pagminsang iiyak pa rin. Parang ganito naman talaga. Yata.

May kakaibang pagkalito ang pagluluksa sa kaibigan kong nagturo sa akin kung paano magluksa. Dahil siguro parating pinapaalala sa akin ng isip ko at ng mga taong nakakaalam ng pinagdaanan naming magkaibigan ang kabalintunaan ng situwasyon. Ako din ay di nakakalimot. Kabisado ko pa ang laman ng kanyang lecture natatawagin na lang nating "Luksa for dummies."

Sabi nya, “Una, kailangan mong malungkot.” Yung pagitan ng galit, panghihinayang, pagtataka at pagkagulat, naroon yung tinatawag na lungkot. Kailangang hanapin sya sa mga pagitan, ayon sa kanya. Naruon sa kuyukot at singit-singitan ang tunay na kahulugan ng tunay na lungkot. Hindi ito lumbay na lungkot. Ang lumbay ay lungkot na mas malapit sa panghihinayang. Hindi ito tangis o lungkot na magkaakibat na gigil. Ito yung lungkot na nararamdaman mo kapag yung inipit mong libro sa bookstore ay wala na sa pinagtaguan mo sa panahong may pera ka na. Alam mong hindi ito ang katapusan ng mundo. Pero alam mo ring mayroong nawala. Na bagamat minutya mo ng sapat, sa paraang alam mo, nawala pa rin ito sa’yo. Isang bagay na nawala bagamat hindi rin naman talaga naging sa’yo. “Pangalawa, kailangan mong umiyak, kahit may tao, OK lang yan.” Iba’t ibang klase ang iyak. Merong palahaw. Ito yung bongga. Ito yung may kasamang sigaw, hikbi, uhog at iba pa. Nakareserba ito sa mga taong di alintana ang poise. At ginagawa lang ito sa sitwasyong maraming nakakakita, dahil kung hihimatayin ka, kailangan siguradong may sasalo. Meron din yung demure. Luha lang. Pwede pa nga itong samahan ng bahagyang ngiti. Pero pang-beauty pageant yan. Ganyan ang ginagawa pagkatapos kang itanghal na Ms. Philippines. Ang pinaka-effective ay yung luhang may kasamang lungkot. Ito yung hinuhugot sa apdo. Mapait sa alat ang luhang babaha sa pisngi. Sasaluhin ito ng dalawang kamay na itatakip sa mukha. Nakatakip ang mukha di dahil sa kahihyan, kundi dahil sa pag-surrender, sa kung anuman ang iyong nararamdaman. “Pangatlo, at ito ang pinakamahalaga, tanggaping hindi ikaw ang dahilan ng pag-inog ng mundo.” Ito na marahil ang pinakamahirap. Pero kapag nagawa mo ‘to, bahagya mo nang mauunawaang hindi lahat ng dahilan ay maiintindihan mo. Hindi ito panalanging hindi

sinagot. Hindi lahat ng tao, lunan at pangyayari ay isasaalangalang ang nararamdaman at kahihinatnan mo. Hindi lahat ng bagay ay tungkol sa'yo. Hindi ikaw ang isyu dito. At bago ka pa mahulasan, tapos ka nang magluksa.

Sa huling yugto ng aming pagkakaibigan, mayroon pa palang mga bagay na hindi ko akalaing ituturo pa rin nya sa akin.

Paano mo ipagluluksa ang isang patay na ilang milya ang layo sa iyo? Binawian ng buhay ang kaibigan ko sa isang probinsya. Pinag-aantay kami ng dalawang araw bago sya naiwi. Gawain nya yan. Ang pag-antayin ako. Lagi't lagi, pag may usapan kaming magkita, isang oras, dalawang oras, apat na oras nya akong pinag-aantay. Kaya nga sya ang may hawak ng koronang "Ms. Leyte (late eh!)". Isang Huwebes Santo, may usapan kaming pumasyal sa probinsya dahil may bisita kaming kaibigan mula sa Amerika. Sabi ko wag na wag syang magpapa-late dahil ang isang oras na deperensya ay isang kilometrong karagdagan sa traffic ng NLEX. Awa ng Dios, ang alas singko namin ay naging alas otso. Umabot na sa harap ng subdibisyon namin ang haba ng traffic. Kaya ang ending, nag-Visita Iglesia na lang kami sa Maynila, kung saan walang tao. Naglista ako ng simbahang pwede naming puntahan. Yung mga paborito ko siempre. Pero makapananghalian, sya na ang nagmamando sa driver namin kung saan pupunta, saang kanto liliko, at kung aling kalsada ang tutumbok sa gusto nyang puntahan. Bumaba kami sa isang maliit na simbahan. Nganga ako ng makita ang stained-glass ng altar. Ang marble works ng pader at sahig. Sabi nya, "Alam kong magugustuhan mo ito, kaya kita dinala dito. Siguro naman sapat na ito para

palampasin mo ang pagka-late ko kanina?” Tama sya. Iyon ang isang pag-aantay na di ko nakuhang magalit ng matagal, dahil alam kong kahit parati nya akong pinag-aantay, babawi at babawi sya sa paraang di maiisip ng iba. Pero ang pag-aantay sa kanyang bangkay ay napakahabang dalawang araw, dahil hindi ko talaga alam kung anong dapat gawin. Alam na ng maraming tao, pero tinatanong pa rin nila ako. Tinatanong nila kung ano ang nangyari, kung paano nangyari, kung ano ang mangyayari. Lahat ng tanong sa totoo lang ay di ko alam ang sagot. Unti-unting pumasok ang impormasyon. Paunti-unti rin akong nakasagot sa mga tao. Paulit-ulit, parang walang katapusan. Napakahaba ng dalawang araw. Dito, hindi nya ako naihanda. Pero hindi ako nagalit, dahil alam ko sa huli babawi at babawi pa rin sya. Naisip ko nga, pwede na ba akong umiyak? Ito na ba ang simula ng luksa o aantayin ko munang makita sya sa kabaong.

Sa morgue na kami muling nagkita. Ok naman. Muka naman syang peaceful. Muka naman syang di nahirapan. Bumawi nga! Siguro dala na rin ng sentimentalismo, tingin ko nga mas maganda sya ngayon kaysa nung nabubuhay pa sya. Oo tama, muka lang syang natutulog. Naalala ko tuloy nuong minsang nagbyahe kami sa ibang bansa. Isa sa napakarami. Pero espesyal ito, dahil hindi sya pangturista. Isa syang bansang kabubukas pa lang sa madla mula sa maraming taon ng pagkakapinid politikal, kultural at sosyal. Hindi namin alam kung ano ang aming daratnan, dahil bukod sa propaganda ng kanilang gobyerno nanagpapakita ng magagandang pagoda ay walang ibang impormasyon tungkol dito. Ni hindi naming alam kung marunong bang mag-English ang mga tao o naka-Google translate lang ang mga natanggap kong sulat imbitasyon. Sa

sobra nitong remote, limang minuto lang para kumuha ng Visa at pakiwari namin ay di lalampas sa isandaan ang tao sa airport. Napagkamalan ng host na mag-asawa kami kaya't nilagay kami sa isang kwartong iisa ang kama. Honeymoon suite kumbaga. Nakakatawa ang arrangement. Pero higit na nakakatawang napagkamalan kaming mag-asawa gayung mas malagkit pa ang pilantik ng baywang nya kaysa sa akin. "Oh Dios na Mahabagin sa langit, ito po ay dala lang ng pagtitipid, wag nyo po sana munang gunawin ang sangtinakpan!" Bulalas naming pareho ng makita ang tsokolate at puso-pusoang unan na nakahain sa isang king size bed. Hindi naman nagunaw ang earth. Katulad ng madalas naming schedule, pagkatapos ng maghapon kong pakikipagkomperensya at pakikipagtalamtam sa mga artist at curators, dadatnan kong walang laman ang kwarto. Nasa kung saang rayrayan ang aking mabait na kaibigan. Sa pagkakataong ito, hindi ko na inalam kung nasaan sya. Malamang dahil sobrang pagod din ako at alam ko naman sa totoo lang kung nasaan sya. Sa Chinatown, kung saan maraming vegetarian selection. Oo, ang vegetarian selection ay literal na tumutukoy sa mga restoran na puros halaman lang ang hinahain, at talinhaga para sa mga poring intsik na mabilis ang expiration date. Sakto lang para sa one-night stand ika nga. Nagising ako sa kalagitnaan ng gabi dahil may mahinang huni akong naririnig sa lalim ng aking tulog. Pagdilal ko, naroon sya, tulog, nakangiti, humihilik ng mahinhin. Ayos, solve, nakapang-okra nanaman si Bakla! Hinugot ako pabalik sa morgue ng umaalimbukay na amoy ng pormalina. Ang sakit sa mata, ilong at balat. Isabay ko na kaya ang pag-iyak para hindi halata. Pero di pa pala pwede. Mahirap tingnan kung pantay ang foundation kung pagod na ang mata sa kakaiyak. Saka ko napansin na

kailangang palitan ang barong! Di maganda! Sigurado akong di nya type ang outfit nya.  
Crucial pa naman yun.

Sa burol, isang oras na kaming dalawa lang sa kapilya. Sya, nakahilata sa harap ng altar at ako nakaupo sa pinakahuling bahagi ng hilera ng sofa. Balak ko rin sanang humilata dahil pakiramdam ko'y napagod ako sa stunts naming kanina sa morgue. Binalak ko ring hugutin na ang lungkot sa puso ko. Tatal kami lang naman. Sanay na syang makita akong basag. Pero di ko pa rin nagawa, kasi napansin kong di pantay ang lay-out. Off-center ang kabaong. Naka-flush left. Isa ito sa mga bagay na pinagtatalunan naming madalas nuong may bookstore pa sya at ako naman ay may coffeeshop sa iisang pwesto. Ang kape ko ang pang-akit sa mga customer. At ang mga libro nya ang dahilan kung bakit sila tatagal sa shop para umorder ng umorder pa ng maraming kape. Hanggang manginig na sila at maisipang bilhin na lang ang libro at umuwi na. Business strategy. Linggo-linggo yata ay pinaglilipat-lipat naming ang mga estante, bookshelves, counter, mga upuan, lamesita at iba pa. Matama naming pinanonood ang mga taong labas masok sa aming maliit na tindahan. Parang mga guinea pig sa gumagalaw na maze. Nakakaaliw. Iba ang off-center sa asymmetric. Ang debate nya lagi, ang mga Pinoy, mahilig sa tuwid na linya. Ang diagonal lay-out at asymmetric lay-out na pinipilit ko ay bagay lang daw sa London o kaya ay sa America kung saan ang mga tao ay may panahon para pansinin ang mga inanimate objects, dahil ang mga tao sa kanila ay hindi masyadong interesante. Binigkas nya yan ng walang halong pang-iinsulto, kumbaga, matter-of-factly ang delivery. Kaya't sigurado akong di nya type ang 2 feet off-center positioning na nagaganap sa kasalukuyan.

Gusto kong iurong ang kabaong nya pakanan. Pero nag-aalala naman akong mailaglag ko sya. Sa laki nya, malamang sa malamang, babaliktad kami pareho. Di bale, mamaya, pagdating ng mga bulalaklak mapapantay ko rin yan. Napansin ko ang gold trimmings ng kabaong. Kakaloka! Parang belyas na laos ang dating! Di ko type. Tatanggalin ko yan mamaya pagkatapos manghingi ng permiso sa mga kapamilya. Malay ko naman kung sila ang pumili nyan. Nagdatingan na ang mga tao, bago pa man natapos ang production design ko. Tsk! Hindi pa rin yata pwede.

Ilang araw, laging maraming tao. Mayroong mga nag-aalok na ipagpatuloy naming ang naiwan nyang mga gawain, negosyo at trabaho. Pwede ba! Lubayan nyo nga ako. Yan ang gusto kong sabihin. Sa tonong mala-Bella Flores, dahil pakiramdam ko ay pinangungunahan nila ang pamilya sa pagdedesisyon kung anong gagawin sa mga iniwan ng kaibigan ko. Parang mana. Pero sa kung anong himala, ngumiti lang ako at nasabi ng buong kalma na mas mainam kausapin nila ang pamilya pagkatapos ng lahat ng pinagkakaabalang kaugnay ng kanyang biglaang pagkamatay. Best in calmness! Sya din ang nagpa-uso ng best best na yan. Best in Bright, Best in Outfit, Best in Hair. Na sa katunayan ay wala namang kahulugan kundi isang pabirong pang-iinsulto kapag nasasatisfy ang kanyang mapanlait na taste. Natural akong mainitin ang ulo. Napaka-igsi ng pisi ko. Nitong mga nakaraang araw, bago sya namatay, may inaaway ako sa Facebook. Pinadalhan nya ako ng PM, pasakalye nya, “Ok ka lang?” Siempre hindi ako Ok. Pero tinuloy pa rin nya ang pakay sa pagPM. Burahin ko daw ang aking status dahil nanggagalaiti nanaman ako. Sa maraming salita, sinabi nyang, umaatake nanaman ang ugali kong hindi nag-iisip pagnagalit. Binura ko, hindi dahil kalmado

syang tao at ang sa kanya ay paalala ng mas matibay ang wisyo. Kundi dahil alam kong tulad ko, matindi rin ang kanyang topak, mainitin din ang kanyang ulo, at madalas din itong nagdudulot ng kapahamakan sa kanya. Alam kong alam nya ang sinasabi nya. Sa mahaba naming pagkakaibigan yan ang extra challenge, to live each day with tact and grace. Kaya paano? Paano nga kaya dapat inaatupag ang mga naiwang gawain, negosyo at trabaho, with tact and grace? Oo, parang beauty pageant pa rin. Saklaw pa ba ito ng pagluluksa o off-shoot na lang pagkawala? Mahirap. First time kong nagkaroon ng ganitong karanasan. Ang lagay, lahat ng mga naunang namayapang mahal ko sa buhay ay walang naiwang unfinished business. Kundi man, hindi ako ang nilapitan ng mga tao tungkol dito.

Sa burol pa rin, duon ko nakita kung gaano kalawak ang network nya. Di ko sasabihing maraming nagmamahal sa kanya. I guess, given na yun. Sa isang social butterfly na katulad nya, malamang mas magtataka ako kung ako at ang immediate family lang nya ang nagmamahal sa kanya. Pero ang lawak. Nung huling nagkita kami, mayroon syang minamadaling project, journal para sa dati nyang opisina. Tinanong ko kung bakit pa nya ginagawa yun? Kung malaki ba ang bayad? Kung hindi ba naman sya busy? Sagot nya lang, “di kasi at par ang ginawa ni Dexter sa dating ginagawa ni Martin.” Di nila tunay na pangalan, dahil nakalimutan ko na kung ano-anong pangalan ang kanyang binanggit. Tanong ko naman, “Sino si Dexter at sino naman si Martin?” Nagtatakang tanong nya sa akin, “Ha di mo sila kilala? Akala ko kilala mo.” Pagbaba namin sa waiting shed, may bumati sa kanyang poging mama na naka-bike, inaaya syang mag-inom sa Sarah’s. Sumagot sya ng oo, at sinabing ihahatid lang ako. So

ngumiti na rin ako kay poging mama para i-acknowledge ang kanyang presence. Pagtalikod biniro ko ang aking kaibigan. Pinaratrat ko ang aking armalite ng pang-iintriga—Sino sya? Single ba? Mukang matalino ha! Straight? Ay straight, anong silbi nya sa'yo? Ang sagot nya ay abridged version ng CV ng poging mama. Sabay sabing, “Ha, di mo sya kilala? Akala ko kilala mo sya.” Ganyan nga, akala nya lagi ay kakilala ko lahat ng kakilala nya. Sa dalas naming magkasama parang dapat nga ay ganun, pero ako kasi ay may tendency na limitahan ang bilang ng taong kinakausap dahil madali akong malito. Hindi dahil takot ako sa tao. Pero sa dami ng iniikutan nyang grupo, napakahirap nang sabayan. May ilan kaming salasalabit na kaibigan. Marami rin yun. Pero parang imposibleng lahat ng taong kakilala nya ay kakilala ko rin. Sa tulong ng isang pang kaibigan, kinailangan naming ilista kung ano-ano ang networks nya para iparating sa kanila ang mga impormasyong tungkol sa kanyang lamay, padasal, cremation, atbp. Ito, feeling ko, di na kasama ng pagluluksa. Parang resulta na lang ito ng OC-ness ko, isang katangiang alam kong hinahangaan nya ng lubos.

Paano pinapakikiharapan ang pamilya? Lalo na ang paboritong tyahin na nagsilbing pangalawang ina. Kilala ko na ang kanyang pamilya. Nagkasama-sama na rin kami sa ilang okasyon. Pero paano sa ganitong pagkakataon? Sasabihin ko bang nakikiramay ako sa kanilang pagluluksa, gayong alam nila na ako rin ay nasa ganuong estado? Di pa nagsisimula ang lamay, pinakilala na ako ng mga kapatid nya bilang syang nabyuda nya. Maluwag at pabirong tinanggap ito ng pamilya. Marahil alam nila kung gaano kami ka-close. Inalo at inaliw din nila ako. Sa harap ng napakaraming pagkain ay walang humpay na tawanang kaakibat ang aking pagsusumbong, kung paanong ang

tampalasan nilang kapatid ay inaabuso ang aking kabaitan. Pero siempre lahat ng iyon ay biruang may katotohanan. Bagamat hindi napag-uusapan, nagkaintindihan kaming, hindi kami uupo at mag-iiyakan. We will celebrate his life ika nga. Naiitawid din pala ang mga ganitong sitwasyon.

Ang “hindi ko matanggap...” Ito na ang isang extra challenge. Paano ka tutugon sa ganitong hinagpis? Para lang ba itong variant ng “hindi ako makapaniwala...” Pero ang isang hindi naniniwala ay maari mong kumbinsihing na entitled naman sya sa sarili nyang opinyon. Ok lang, push mo yan teh. Ang hindi makatanggap ay parang may mas malalim na pinaghuhugutan. Hindi yun parang nag-aantay ng regalo sa Pasko o birthday na hindi natanggap. Ibang “tanggap” ito at ibang “hindi”. Pero ano ang hindi matanggap? Ang biglaang pagpanaw? Ang paraan ng pagkamatay? O na ang tao ay namamatay? Paano sya nakarating sa desisyong hindi nya matanggap? Alam na alam ko ang linyang ito. Linya naming lahat itong magkakaibigan noong namatay ang isa pa naming kaibigang itago na lang natin sa pangalang Chinchansu. Actually, hindi yun pagtatago sa pangalan nya. Chinchansu ang palayaw namin sa kanya. Dahil samantalang lahat kami ay nagpapakahirap na ma-achieve ang malaporselanang kutis ng manikang Hapon o ng Empress of the Great Wall of China, sya naman ay pinagpala ng balat na walang pores. Sya lang yata ang may wagas na karapatang magsabing “oiliness is next to ugliness!” bilang pangunutya at hindi paalala. Hindi nga pala namatay si Chinchansu. Pinatay sya. Tatlumpong saksak sa harap, likod, tagiliran. Tiniyak na sa bawat sulok ng makinis nyang katawan ay may butas na pagsusulakan ng berde nyang dugo. Na dahil sa pangyayaring ito ay nalaman naming pula rin pala.

Metaphor lang pala ang berdeng dugo...how disappointing! Nakahandusay sya sa sariling kama, sa sarili nyang kwarto, sa sarili nyang apartment. Ganun sya natagpuan, isang hapon na parang walang katapusan ang hapis. Ano ang hindi namin matanggap? Na sa ganitong paraan sya kailangang mamatay. Para sa taong ang main order of business ay maging maganda, magpaganda at panatilihin maganda ang paligid, napakapangit ng ending. Hindi naming matanggap na tuwing babanggitin naming ang pangalan nya hanggang ngayon ay bumabalik kami sa kung paano sya pinatay. Hindi kung paano sya nabuhay. Nang dumating ang balita ng kamatayan nitong si Ms. Leyte, ang balitang natagpuan sya sa sarili nyang kwarto at wala ng buhay, di naming maiwasang balikan ang pinagdaanan ni Chinchansu. Pati na rin ang pinagdaanan naming magkakaibigan sa mga panahong yon. Para syang sakit na di gumagaling. Hindi sapat na wala naman daw sugat si Ms. Leyte at hindi naman daw sya naliligo sa sarili nyang dugo. Kinailangan naming lahat antayin ang resulta ng autopsy bago yakapin ang sarili at sabihing, "ito, ngayon, kailangan na nating tanggapin." Sa pagkakataong ito dapat i-focus ang energy sa mga bagay na dapat asikasuhin.

Ang mga habilin ay isa pang alalahanin. Sa lawak ng network nya, halos sa lahat ng iyon meron syang ibinilin na kung sya ay mamatay ganito o ganire ang gusto nyang mangyari. May pinagbilinan sya na dapat may scarf! Dios mahabagin! Saan naman kayang fashion magazine nya nakitang may scarf ang naka-barong Tagalog?! Nuong nakaraang taon nag-pictorials na sya kasama ang isang kaibigan. Ang mga litratong iyon daw ang gusto nyang nakadisplay sa burol nya. In fairness, magaganda ang kuha! Pero ang mga posing. Nanangkupo! Inaalala kong hihimatayin ang kanyang prim-and-

proper na tiyahin kung makikitang paliyad-liyad syang parang si Pilita Corales o pa-pout-pout pa. Anong sinabi ni ate Angelina Jolie sa haba ng nguso nito. Sa akin, sa panahong nakaburol sya, sa totoo lang, wala akong maalala sa mga bilin nya. Siguro dahil napakarami rin naman talaga. Ang naalala ko lang ay ang palaging nyang pagbanggit na “Pag namatay na ako...”. Madalas sinasabi kong mauna ako sa kanya, dahil masama syang tao. Sa isang seryosong usapan naming, matapos syang ma-bloodpoison nuong nakaraang taon dahil sa sobrang kalasingan, sabi nya, “pakiramdam ko mauna talaga ako sa’yo.” Pinalampas ko iyon at hinayaang tapusin ang gusto nyang sabihin. Wala akong natatandaan sa sinabi nya. Marahil dahil ayaw ko ng ideya. Gusto kong tumanda kaming magkakasama, sya, ako at ang isa pa naming matalik na kaibigan pinagpala rin ng mga diwata, in other words, artist na bakla. Gusto kong magtayo kami ng home for the aged artists. Para kahit ugod-ugod na kami ay may creative outlet. Iwas buryong yun, hanggang ready na kaming mamatay tatlo—sila sa AIDS at ako malamang sa AIDS na rin, masyado naming predictable kung lung cancer. Sa burol, alam kong marami pang ibang habilin. Pero yung scraf at pictures lang ang pinansin ko. Yung isa ay sinunod ko at yung isa ay nagpanggap na lang akong nakalimutan ko. Inisip ko tuloy dapat ba pinakinggan ko syang mabuti? Dapat ba gumawa ako ng listahan in the spirit of OC-ness? Magtatampo kaya sya dahil wala syang scarf? Nagtatampo pa ba ang taong patay na? Sa pagitan ng pagtatanong, naisip ko, parang hindi na matutuloy ang home for the aged artists. Parang di ko kayang gawin yun mag-isa. Saglit ko pa lang naiisip yun, dumating ang the-other bakla, si Second Princess. Yung isa pa naming matalik na kaibigang kasama naming nagbabalak ng pagtanda at mategi sa aida. Basag na basag si bakla. Parang

nabyudang may labing dalawang ulila. Tulala. At paulit-ulit ang sabing, “Patay na talaga sya. Hindi pa rin nag-si-sink-in.” Sa aming tatlo, parati naming sinasabing itong si Second Princess ay mabagal ang utak. Hindi bobo, mabagal lang talaga. Parang diesel. Kaya siguro ganun, tatlong araw na ang nakalipas ay di pa rin nag-si-sink in sa kanya. Hinawakan ko ang kamay ng Second Princess at ipinaalalang ang tao ay namamatay. Pero hindi ko alam kung tama bang yun ang sabihin. Hindi ako sigurado kung dapat ko ba syang aluin o bigyan ng lecture tungkol sa ephemereal nature of the human body to accommodate evolution. Naintindihan ko biglang, ito na siguro ang isa sa kanyang mga huling habilin. Ako na ang bahala sa aming Second Princess. At bahala na akong intindihin ang kanyang Best in Slowness.

Habang lumalapit ang araw ng cremation, papahirap ng papahirap intindihin ang lungkot. Marahil malungkot dahil pagkatapos ng gabi ng pag-alala, at nakarinig ng magagandang kwento tungkol sa kanya, naiisip ko na huli na ito. Hindi na sya ulit makagagawa ng mga pakwela. Hindi na nya ulit maipagtatanggol ang maton na kaibigang inaaway ng dalawang lasing na kolehiyala. Hindi na nya ulit maiinsulto ang isang konyong batang hindi naiintindihan kung bakit ginagawang katatawanan ang kanyang pagiging konyo. Hindi na ulit sya makapaglalambing sa mga nakatatandang propesor. Hindi na nya malilito ang mali-mali naming kaibigan. Hindi na sya mahihingan ng payo. Hindi na nya ako mapipilit tumawid i-swipe ang credit card ko dahil gusto nyang sumama sa byahe ko. Hindi na nya kailangang pagpasensyahan ang mga topak ko at ipaalala kung gaano kaganda ang buhay at kinabukasan ko. Hindi na kami makakabuo ng bagong pangarap. Huli na yun.

Akala ko, iyon na ang simula ng pagluluksa. Sinubukan kong pumalahaw ng palihim. Para lang i-test, dahil baka mas effective yun. Maraming beses akong umiyak dahil sa lungkot, yung hinuhugot ang luha mula sa apdo. At takpan ang mukha ng dalawang kamay hindi dahil sa kahihyan, kundi dahil tinatanggap ko na sa pagkakataong iyon hindi nila kailangang isasaalangalang ang nararamdaman at kahihinatnan ko. Hindi lahat ng bagay ay tungkol sa aking. Hindi ako ang isyu dito. Pero hindi ko pa rin mawari kung ito na ang pagluluksa. Parang hindi pa rin. Basta ang alam ko nagawa ko nang lahat ito.

Nalungkot na rin ako. Yung pagitan ng galit, pagtataka, gulat at panghihinayang. Minsan sabay sabay. Minsan panghihinayang lang. Minsan pagtataka pa rin. Minsan galit din. O kung nagtatanga-tangahan ako, gulat din. Kaparis kanina umaga, matapos kong isulat ang huling artikulo ko para sa taon, ipapadala ko ito sa kanya, katulad ng dati, dahil sya ang aking unofficial editor. Nagulat ako sa ginagawa ko, dahil alam kong ilang linggo na rin syang patay. Pakiramdam ko, wala naman itong kahulugan. Mahirap lang talagang tanggalin ang mga nakaugalian.

At ito pa, sa mga nagdaang panahon, iniwasang sabihing patay na ang isang taong namatay. Ang ginagamit nati'y "namayapa" o dili kaya'y "wala na". Pero sa pagkakataong ito. Sa maraming pagkakataong ako ang nagbahagi ng balita, ang sinasabi ko ay "patay na sya". Na para bang ibinabalita kong "kumakain lang sya," o di kaya'y "antayin nyo, tumatae pa." Hindi ko pa marahil mapoproseso ng tama o baka

naman naproseso ko ng mabilis, kaya't madali para sa aking ibahagi ang balita. Hindi ako sigurado.

Napagdaanan ko na ang prosesong itinuro nya sa akin. May mga bonus points pa. Magaan ang pakiramdam ko. Pakiramdam ko ay walang nawala sa akin. Pakiramdam ko ay kaya kong ituloy ang laban sa buhay, kahit wala na sya, gayung naging magkaibigan kami dahil hindi ako makabangong mag-isa. Ito kaya ay isang lesson of irony? O pwede rin namang naihanda nya ako ng tama at sapat. Sa dami ng hindi ko naiintindihan sa pangyayaring ito, gusto ko na lang isipin na ang pagluluksa ay isang retorika na walang katumbas na praxis. At marahil, ang huling proposisyon ang panghahawakan ko, dahil sa haba pa ng lalakbayin ko, samantalang karay-karay ang Second Princess, kailangan kong maging matatag, mabuhay sa kasalukuyan at hinaharap, habang patuloy na humuhugot ng inspirasyon sa mga pinagdaanan namin ng mahal kong kaibigan—ang nag-iisang Ms. Leyte—na sa unang pagkakataon ay nauna na sa aming lahat.